

Лексіка-семантычныя працэсы ў тэхнічнай тэрміналогіі

Л. М. МІНАКОВА

Тэхнічная тэрміналогія, як і іншыя тэрмінасістэмы, адчувае на сабе ўплыў усіх лексіка-семантычных працэсаў, якім падвяргаецца лексіка агульналітаратурнай мовы. “Адрозненне зводзіцца да таго, што гэтыя працэсы не закранаюць характэрных лексіка-семантычных прымет тэрміналогіі. Яны працякаюць у тых межах, якія не парушаюць семантычнай пэўнасці тэрміна” [1, с. 65].

Да гэтага часу спрэчным з’яўляецца пытанне аб тым, ці валодае тэрмін уласцівасцю пазакантэкстнасці або адназначнасці. Прынцып незалежнасці ад кантэксту быў прапанаваны Д.С.Лотэ, які абапіраўся на выказванні акадэмікаў А.А.Шахматава і І.І.Мешчанінава аб тым адрозненні, якое існуе паміж словам у сферы яго фіксацыі і ўжывання. Гэты прынцып знайшоў падтрымку ў многіх даследчыкаў. Напрыклад, А.А.Рэфармацкі сцвярджаў, што тэрмін звязаны не з кантэкстам, а з тэрміналагічным полем, якое і замяняе сабой кантэкст. Праз прыналежнасць да пэўнай тэрміналогіі тэрмін атрымлівае адназначнасць і незалежнасць ад кантэксту у адрозненне ад слоў-нятэрмінаў, якія рэалізуюць адно з уласцівых ім значэнняў у кантэксце [2, с. 51]. Аб незалежнасці тэрміна ад кантэксту выказваецца і Н.А.Баскакаў, які адзначае, што “тэрмін – устойлівае монасемічнае, г.зн. адназначнае па сваім значэнні і суаднесенае з іншымі тэрмінамі ўнутры данай галіны тэрміналогіі слова або словазлучэнне, якое адпавядае паняццю” [3, с. 57]. Рэзка адмоўна да полісеміі тэрмінаў адносяцца Р.А.Будагаў, Е.М.Галкіна-Федарук, Л.Л.Куціна. Тлумачыцца гэта тым, што пры наяўнасці полісеміі тэрмін губляе першасную і важную функцыю адрознення. У карысць монасемічнасці спецыяльнага наймення выказваецца і Э.А.Натансон, які адзначае, што адназначнасць з’яўляецца важнейшай уласцівасцю тэрміна [4, с. 25].

Супрацьлеглы пункт погляду таксама знаходзіць падтрымку ў многіх лінгвістаў. Гэта група вучоных апраўдвае з’яву полісеміі ў тэрміналогіі, паколькі спецыяльная лексіка падвяргаецца ўсім тым лексіка-семантычным працэсам, якія ўласцівы літаратурнай мове ў цэлым. Любы тэрмін яны разглядаюць не як адасобленую сэнсавую адзінку без усякай сувязі са словамі, што яго акружаюць, і кантэкстам у цэлым, а як слова, за якім замацавана пэўнае тэхнічнае значэнне, але якое можа змяніць свой змест у залежнасці ад той галіны, у якой яно ўжыта [1; 5; 6; 7].

Мнагазначнасць, або полісемія, з’яўляецца прыналежнасцю многіх паўназначных слоў беларускай мовы. Асабліва часта полісемантамі выступаюць лексемы ўласнага паходжання. М.М.Шанскі лічыць, што мнагазначнасць выступае як “здольнасць слова сінхранічна адначасова валодаць рознымі значэннямі і з’яўляецца ў сувязі з тым, што слова побач з абазначэннем адной з’явы можа служыць у якасці назвы таксама і іншай з’явы аб’ектыўнай рэчаіснасці, калі апошняя мае якія-небудзь агульныя з названай з’явай прыметы або ўласцівасці” [8, с. 36-37]. Такім чынам, полісемія ўяўляе сабой вынік пераносу наймення з аднаго прадмета рэчаіснасці на другі.

Пад полісеміяй у тэрміналогіі мы разумеем “суаднесенасць аднаго тэрміна больш чым з адным паняццем у межах аднаго або некалькіх прылягаючых адно да аднаго тэрміналагічных палёў” [5, с. 45] або на мяжы спецыяльнай і агульнаўжывальнай лексікі і разглядаем яе як расслаенне значэнняў у залежнасці ад ужывання слова ў адной або розных галінах ведаў і розных моўных сістэмах.

У залежнасці ад характару пераносу значэння ў тэхнічнай тэрміналогіі выдзелены тры групы мнагазначных тэрмінаў. У першую групу ўвайшлі полісеманты, якія ўтвораны на аснове метафарычнага пераносу значэння агульнаўжывальнага слова. Так, у прамым значэнні

лексема *абаранак* мае значэнне ‘булачны выраб з заварнога цеста, закручанага кольцам’. Аснова метафарызацыі – падабенства па знешняй форме – выражаецца ў кампаненце ‘закручаны кольцам’; у спецыяльным тэксце *абаранак* – ‘рулявое кола ў аўтамабілі’. У тэрміне *апярэнне* метафарычны перанос заснаваны на падабенстве па прызначэнні, функцыі. У прамым значэнні *апярэнне* – ‘пер’евае покрыва ў птушак, пер’е’, а ў пераносным – ‘прыстасаванне, якое закрывае часткі аўтамабіля, размешчаныя па-за межамі кузава і кабіны’. Асновай для метафарычнага пераносу большасці найменняў з’яўляецца падабенства знешняй формы і функцыі прадметаў: адзінка *бандаж* у прамым значэнні – ‘спецыяльны пругкі пояс для падтрымання сценак жывата або іншых частак цела ў пэўным становішчы’, у пераносным – ‘сталёвае кольца або пояс, які надзяваецца на часткі машын для павелічэння іх трываласці або памяншэння зносу’. Для тэрмінаў гэтай групы характэрна адна асаблівасць: яны не маюць магчымасці развіваць значэнне шляхам метафарычнага пераносу, паколькі ўнутры спецыяльнай сферы зносін, у межах мовы навукі, у саміх тэрмінах метафарычная мнагазначнасць не развіваецца [1, с. 64]. Найменні, утвораныя шляхам метафарычнага пераносу, многімі даследчыкамі разглядаюцца як міжсістэмныя амонімы. “Полісемія – факт аднаго поля, хаця ўнутры свайго поля тэрмін і імкнецца да адназначнасці. Тэрміны, якія аднолькава гучаць у розных палях, – амонімы” [9, с. 44].

Другая група тэхнічных тэрмінаў аб’ядноўвае найменні, утвораныя ў выніку пераносу значэння на аснове метаніміі, пры якой другасныя значэнні вынікаюць з асацыятыўных сувязей, заснаваных на адносінах па сумежнасці. Тэрмінасістэма дае разнастайныя вядомыя сучаснай мове тыпы метанімічных пераносаў: “матэрыял – выраб з гэтага матэрыялу” (*грэйдэр, асфальт*); “параметр – высокая ступень уласцівасці па гэтым параметры” (*надзейнасць, хуткасць, класнасць*); “дзеянне – вынік дзеяння” (*маркіроўка, разметка*); “дзеянне – месца дзеяння” (*прыпынак, стаянка*); “дзеянне – уключаны ў дзеянне прадмет” (*злучэнне, змазка*) і інш.

Трэцяя група мнагазначных тэрмінаадзінак узнікла на аснове сінекдахі, г.зн. у выніку пераносу значэння па сумежнасці, заснаванай на колькасных адносінах: род абазначаецца праз від (*гасільнік* ‘прыстасаванне для аслаблення або ліквідацыі хістанняў у зборачных адзінках машын’ < ‘назва розных прыстасаванняў для гашэння агню, святла і пад.’), цэлае – праз яго частку (*помпа* ‘прыстасаванне для напорнага перамяшчэння вадкасці або газу’ < ‘гідраўлічная машына для перамяшчэння вадкасці ў працэсе пераўтварэння механічнай энергіі вядучага звяна ў энергіі патоку вадкасці’).

Для выяўлення спецыфічных асаблівасцей мнагазначных тэрмінаў іх неабходна даследаваць з пункту погляду сукупнасці семем або лексіка-семантычных варыянтаў. Паспрабуем устанавіць сэнсавы інварыянт полісемічнай адзінкі і яе семантычныя варыянты на прыкладзе наймення *радыятар*. У “Политехническом словаре” (М., 1980) зафіксавана тры лексіка-семантычныя варыянты вышэй названага тэрміна: 1) *радыятар* рухавіка ўнутранага згарання – прыстасаванне для зніжэння тэмпературы ахаладжальнай вадкасці або масла, што цыркулююць па сістэме каналаў (трубах); 2) *радыятар* у цеплатэхніцы – награвальны прыбор сістэмы ацяплення; 3) *радыятар* у радыёэлектроніцы – прыстасаванне для ахаладжвання элементаў, якія выдзяляюць цеплыню. Дэфініцыя дазваляе вызначыць інварыянтнае значэнне ‘тэхнічнае прыстасаванне з цыркуляцыйнай вадкага або газападобнага рэчыва’. Варыянтнымі семантычнымі прыметамі з’яўляюцца ‘месца прызначэння’ і ‘мэта прызначэння’. Як бачым, сукупнасць семем прааналізаваных тэрмінаадзінак аб’яднана агульным сэнсавым інварыянтам, які дапаўняецца дыферэнцыяльнымі семантычнымі прыкметамі.

Праблемам адрознення аманіміі ад мнагазначнасці ў айчынным мовазнаўстве прысвечана значная колькасць разнастайных даследаванняў. Падабенства паміж мнагазначнасцю і аманіміяй заключаецца ў тым, што ў абодвух выпадках адна і тая ж знешняя моўная форма звязана з рознымі значэннямі слова, аднак пры полісеміі гэтыя значэнні семантычна звязаны паміж сабой, адно са значэнняў як бы пераходзіць у другое па той ці іншай формуле семантычных асацыяцый. Пры аманіміі, з’яўе больш рэдкай, чым мнагазначнасць, значэнні слоў-амонімаў адлюстроўваюць з’явы рэчаіснасці незалежна адно ад другога, відавочная семантычная сувязь паміж імі адсутнічае.

Часта межы паміж полісемічным і аманімічным словам з'яўляюцца ўмоўнымі, аманімія з цяжкасцю паддаецца дакладнай класіфікацыі. У прыватнасці, пры характарыстыцы надзвычай распаўсюджанай у тэрміналогіі з'явы – выкарыстання ў якасці тэрмінаў слоў агульналітаратурнай мовы ў пераносным значэнні – сярод лінгвістаў пакуль няма адназначнага рашэння. Як ужо адзначалася вышэй, у адных выпадках іх адносяць да з'явы метафарычнага пераносу значэнняў, г.зн. лічаць значэннямі слова, у іншых, наадварот, – да аманіміі, г.зн. разглядаюць як розныя лексемы.

На аснове якіх крытэрыяў мы адрозніваем розныя лексіка-семантычныя варыянты слоў ад амонімаў? Найбольшае распаўсюджанне ў мовазнаўстве набыў семантычны крытэры, якога мы імкнемся паслядоўна прытрымлівацца ў сваім даследаванні. Згодна з ім, слова з'яўляецца мнагазначным да таго часу, пакуль паміж яго семемамі захоўваецца сэнсавая сувязь, пакуль этымалагічны, граматычны аналізы дазваляюць устанавіць іх семантычны інварыянт. Семантычны крытэры ў радзе выпадкаў можа дапаўняцца словаўтваральным, граматычным, тэматычным, дыстрыбутыўным і іншымі крытэрыямі, што выступаюць як дадатковыя да асноўнага.

Як і мнагазначнасць, аманімія даследуецца намі на ўнутрыгаліновым, міжгаліновым і міжсістэмным узроўнях. Нязначнай колькасцю пар прадстаўлены аманімічныя адзінкі, што ўзніклі ў выніку распаду полісеміі (гамагенныя амонімы): кулак 1 'дэталі машыны, якая мае форму выступу і штурханнем прыводзіць у рух другія механізмы' – кулак 2 'багаты селянін-уласнік, які эксплуатаваў беднякоў; вясковы буржуа'. У даным выпадку распад полісеміі "адбываецца паступова пад уздзеяннем сацыяльных і ўнутрымоўных прычын, якія могуць прывесці да змянення семантычнай структуры слова, ... звужэння яго значэння, архаізацыі, а затым выпадзення асобных лексіка-семантычных варыянтаў" [10, с. 221-222].

Тэрмінасістэма аб'ядноўвае і аманімічныя пары, элементы якіх з'явіліся ў выніку выпадковага супадзення спрадвечна розных слоў, так званыя гетэрагенныя амонімы. Сэнсавая несумяшчальнасць пры супадзенні вымаўлення і напісання слоў абумоўлена тут "семантычнымі адносінамі, якія ўстанавіліся за межамі данай сінхранічнай сістэмы і па гэтай прычыне не могуць быць вытлумачаны ў рамках гэтай апошняй" [11, с. 8]. Сярод іх вылучаюцца наступныя структурныя разнавіднасці: 1) амонімы, якія ўтварыліся ў выніку гукавога супадзення этымалагічна розных агульнаславянскіх або ўсходнеславянскіх слоў пасля завяршэння дагістарычных і раннегістарычных фанетычных працэсаў: залатнік 1 'старая мера масы, роўная 1/96 фунта (каля 4,26 г.), якая ўжывалася да ўвядзення метрычнай сістэмы' – залатнік 2 'механізм для аўтаматычнага кіравання патокам пары, газу, вадкасці ў цеплавых, гідраўлічных і пнеўматычных машынах'; 2) амонімы, утвораныя шляхам супадзення беларускага і запазычанага слова: вал 1 'значны па працягласці і вышыні земляны насып, створаны для абарончых і гаспадарчых мэт (у старажытнасці будаваўся для абароны месца, мясцовасці ад непрыяцеля (лац. vallum)' – вал 2 'дэталі машыны, якая круціцца ў апорах і перадае рух вярчэння звязаным з ёй часткам' – вал 3 'агульны аб'ём прадукцыі, вырабленай за які-небудзь пэўны тэрмін, які выражаецца шляхам абазначэння яе кошту ў цэлым'; 3) аманімічныя пары і групы з іншымі слоў, запазычаных апасродкавана ці непасрэдна з розных першакрыніц і ў розны час: блок 1 'прасцейшае прыстасаванне для падняцця грузаў у выглядзе кола з жолабам, цераз якое перакінуты вяроўка, канат або ланцуг (англ. block)' – блок 2 – 'аб'яднанне дзяржаў, палітычных партый, групавак для сумесных дзеянняў (фр. bloc)' – блок 3 – 'частка якой-небудзь пабудовы, прылады, машыны і пад., якая сама складаецца з дэталей, элементаў (фр. bloc)'.

Як бачым, у адрозненне ад семантычных варыянтаў, якія выступаюць як роднасныя, цесна звязаныя паміж сабой лексемы, амонімы выступаюць як адзінкі, якія маюць абсалютна розныя значэнні і адна з другой не выводзяцца.

Полісемія і аманімія тэхнічнай тэрміналогіі знайшла сваё адлюстраванне ў тлумачальных слоўніках. Як вядома, лексічныя амонімы падаюцца ў іх у розных слоўнікавых артыкулах, а полісеманты – у адным, пад рознымі нумарамі. Указанае лексікаграфічнае адрозненне ў слоўніках розных аўтараў супадае далёка не заўсёды. Для прыкладу разгледзім слова вал,

якое ў “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” выступае як полісемантычнае найменне з чатырма значэннямі, а ў “Словаре русского языка” як тры амалексемы. Фармальныя лексікаграфічныя адрозненні такога плану мы тлумачым як вынік рознага асэнсавання лексічнай неадназначнасці Устанаўленне меж паміж полісеміяй і аманіміяй, як бачым, залежыць не столькі ад моўнай рэальнасці, колькі ад аргументацыі вучоных-лінгвістаў. Нам застаецца толькі пажадаць, каб у лексікаграфічных працах такія разыходжанні не сустракаліся, каб складальнікі рознамоўных слоўнікаў выпрацавалі адзіныя крытэрыі размежавання мнагазначных слоў і амонімаў.

Доўгі час сінанімічныя адносіны ў тэрміналогіі лічыліся непажаданай з’явай. Многія даследчыкі (Б.М. Балін, С.І. Коршунаў, Э.А. Натансон, Г.Г. Самбурава, Б.М. Тагуноў і інш.) сцвярджаюць, што тэрмін не павінен мець сінонімаў, бо для тэрмінасістэмы павінна быць характэрна ўзаемаадназначная адпаведнасць паміж тэрмінам і паняццем. З працамі В.П. Даніленка ў лінгвістыку ўвайшоў супрацьлеглы пункт погляду, згодна якому сінанімія ў тэрміналогіі разглядаецца як натуральнае праяўленне законаў развіцця лексікі літаратурнай мовы. Яна лічыць, што “ў тэрміналогіі сінонімы суадносяцца з адным і тым жа паняццем і аб’ектам, гэтыя адзінкі не характарызуюць розныя яго ўласцівасці” [1, с. 73]. Таму іх можна назваць тэрміналагічнымі дублетами. Такой думкі прытрымліваюцца і В.С. Ахманова, В.М. Галавін, Р.Ю. Кобрын.

Некаторыя вучоныя (С.І. Коршунаў, Д.С. Лотэ, Э.А. Натансон і інш.) прызнаюць у тэрміналогіі адносную і абсалютную сінанімію. Тэрміналогіям уласціва абсалютная сінанімія, што дае падставы называць гэту з’яву тэрміналагічнай дублетнасцю. Па-рознаму падыходзяць лінгвісты да праблемы дублетнасці. А.А. Рэфармацкі пад дублетнасцю разумеў розныя варыянты слоў. Існуе думка, што тэрміналагічныя дублеты – гэта “словы або словазлучэнні, якія аб’яднаны паміж сабой тэрміналагічнай суаднесенасцю з адным і тым жа навуковым паняццем і аб’ектам рэчаіснасці” [12, с. 54]. А.В. Косаў дублетами называе два (або больш) тэрміны-словы або словазлучэнні, якія выражаюць адно і тое ж паняцце, але адрозніваюцца па форме. Ён выдзяляе некалькі спосабаў утварэння дублетаў-сінонімаў у тэрміналогіі: 1) з’яўленне сінонімаў у выніку паралельнага ўжывання айчынных і запазычаных тэрмінаў; 2) утварэнне сінонімаў як вынік скарачэння састаўнога тэрміна; 3) узнікненне сінонімаў у выніку ўжывання розных словаўтваральных афіксаў і змянення марфалага-сінтаксічных адносін паміж кампанентамі састаўнога тэрміна; 4) з’яўленне сінонімаў у выніку паралельнага выкарыстання поўных тэрмінаў і іх абрэвіятур [13, с. 20].

І.Н. Бажына, разглядаючы сінанімічныя пары тэрмінаў, вызначае групы ідэаграфічных і стылістычных сінонімаў. На думку даследчыцы, у якасці апошніх могуць выступаць абсалютныя і ідэаграфічныя сінонімы [14, с. 52]. Па-іншаму класіфікуе тэрміны-сінонімы В.П. Красней, які выяўляе ідэаграфічныя (адносіны паміж тэрмінаадзінкамі характарызуюцца сэнсавымі адценнямі іх паняццёвага зместу) і дублетныя (адценні ў паняццёвым змесце адсутнічаюць) сінонімы. “Іншыя віды адносін у межах тэрміналогіі, – адзначае вучоны, – не праяўляюцца, паколькі стылістычныя адценні для тэрмінаў нерэлевантныя, а іх спалучальныя магчымасці аднолькавыя”. На аснове наяўнасці ці адсутнасці адрозненняў у паняццёвым змесце суадносных з адным і тым жа паняццем тэрміны могуць класіфікавацца як сінонімы або дублеты [15, с. 27].

Разглядаючы з’явы сінаніміі і дублетнасці ў тэрміналогіі, нельга не закрануць пытанне аб варыянтнасці спецыяльных найменняў. Нярэдка ў працах тэрмінолагаў гэтыя паняцці змешваюцца, іншыя даследчыкі размяжоўваюць сінанімію, дублетнасць і варыянтнасць на аснове фармальных і семантычных прыкмет. Існуе пункт погляду, што “лексічныя варыянты – гэта фанетычныя, марфалагічныя (у тым ліку і словаўтваральныя) і арфаграфічныя мадыфікацыі аднакаранёвых слоў з агульнаскладаных слоў і словазлучэнняў з аднолькавымі каранямі ў сваіх кампанентах, а таксама поўныя і ўсечаныя формы слоў і словазлучэнняў, якія могуць мець некаторыя стылістычныя адрозненні [16, с. 14]. Л.Н. Русінава разглядае скарачаны варыянт тэрміна або як эліптычнае ўтварэнне, або як некаторую лексічную трансфармацыю поўнага тэрміна [17, с. 17]. Пары “скарачаны – поўны тэрмін” Б.М. Галавін, Р.Ю. Кобрын лі-

чаць сінтаксічнымі сінонімамі. Але не ўсе даследчыкі вызначаюць гэтыя пары як сінанімічныя, паколькі кароткі тэрмін з'яўляецца другасным у адносінах да поўнага, залежыць ад яго, яго значэнне і форма вызначаюцца значэннем і формай поўнага варыянта, тады як сінонімы суіснуюць раўнапраўна і іх семантыка і форма не ўзаемаабумоўлены. У.М.Лейчык сярод сінанімічных тэрмінаадзінак выдзяляе групу эквівалентаў, сцвярджаючы, што лексічныя адзінкі, якія ўваходзяць у розныя тэрмінасістэмы і маюць блізкую, але не тоесную семантычную структуру, па аналогіі з лексемамі з розных моў, якія маюць блізкае значэнне, могуць лічыцца эквівалентамі [18, с. 117].

І.Р. Шкраба накіраваў адзначае, што крытэрыі, якія звычайна прапаноўваюцца пры вызначэнні тэрміна, па сутнасці, выключаюць патэнцыяльную магчымасць узнікнення ў тэрмінасістэме такога тыпу сінонімаў, як стылістычныя. Наяўнасць кантэкстуальных сінонімаў у межах тэрмінасістэмы І.Р.Шкраба таксама адмаўляе. На яе думку, кантэкстуальныя сінонімы не могуць сустракацца ў тэрмінасістэмах па той прычыне, што аб'ядноўваюцца ў рады на падставе спалучэння іх дыстрыбутыўных асаблівасцей, а не на падставе прадметна-паняццёвай агульнасці, у іх адсутнай. Што ж тычыцца ідэаграфічных сінонімаў, то іх І.Р. Шкраба вызначае як словы з абмежавальнай семантыкай [19, с. 25].

Зусім адмаўляе з'яву сінаніміі ў тэрміналогіі А.М. Талікіна. Яна сцвярджае, што сінанімія ў тэрміналагічных сістэмах адсутнічае, а тое, што ёю лічыцца, уяўляе з'яву дублетнасці. На яе думку, паміж дублетаў няма тых адносін, якія ўласцівы сінанімічным радам агульналітаратурных слоў, няма эмацыянальна-экспрэсіўных ці стылістычных апазіцый [20].

Як бачым, тэрміназнаўства пакуль не выпрацавала агульных поглядаў на адзінкі, суадносныя з адным і тым жа паняццем. У нашай жа працы мы прытрымліваемся класіфікацыі, згодна якой у тэхнічнай тэрміналогіі вылучаюцца тэрміны-дублеты і варыянты тэрмінаў.

У групу тэрмінаў-дублетаў уключаем адзінкі, якія поўнасю супадаюць па значэнні і ўжыванні, суіснуюць у сінхронных моўных пластах. Крыніцы ўзнікнення дублетаў для кожнай тэрміналогіі розныя, але многія з іх характэрны для большасці навук: а) паралельнае выкарыстанне найменняў славянскага паходжання: *выбег* – *накат* 'рух транспартнага сродку па інерцыі пры адсутнасці цягавых і тармажных сіл'; *зорачка* – *зубчатка* 'круглая дэталі з раўнамернымі выступамі па знешняй цыліндрычнай паверхні'; б) паралельнае ўжыванне ўласнага і запазычанага тэрмінаў: *сапун* – *суфлёр* 'клапан у картэры рухавіка ўнутранага згарання (фр. *souffleur*)'; *рухавік* – *матор* 'машына, якая пераўтварае розныя віды энергіі ў механічную (ад лац. *motor* – які прыводзіць у рух)'; в) адначасовае функцыянаванне дзвюх або больш запазычаных тэрмінаадзінак для аднаго паняцця: *аўтамагістраль* (ад грэч. *autos* + франц. *magistral* ад лац. *magistralis* – галоўны) – *аўтастрада* (іт. *autostrada*) 'прамая і шырокая шашэйная дарога для масавага і хуткага аўтамабільнага руху'; *буфер* (англ. *buffer*) – *бампер* (англ. *bumper*) 'агароджанне ў перадняй і задняй частках аўтамабіля, якое ўспрымае і змякчае ўдары аб перашкоду'.

Сярод тэхнічных тэрмінаў сустракаецца значная колькасць варыянтаў адных і тых жа тэрмінаў. Мы згаджаемся з думкай, што "варыянтамі з'яўляюцца разнавіднасці тэрміна, якія адрозніваюцца паміж сабой фанетычнымі і словаўтваральнымі элементамі ці сродкамі выражэння граматычных значэнняў, але не маюць ніякіх семантычных адценняў і поўнасю супадаюць сваім значэннем" [15, с. 27].

Да фанетыка-акцэнталагічных варыянтаў адносім словы, якія маюць "у сваёй гукавой абалонцы асобныя відазмяненні з агульным захаваннем тоеснасці слова" [15, с. 27]: *старцёр* – *стартэр* 'прыстасаванне, механізм для запуску аўтамабільных, авіяцыйных і пад. рухавікоў'.

Марфалагічныя варыянты ўключаюць у сябе тоесныя словы з афіксальнымі адрозненнямі, здольнымі прыводзіць нават да граматычных адрозненняў, а таксама знешне аднолькавыя словы, якія вар'іруюцца граматычна. Лексемы з "граматычнымі хістаннямі" ў межах данай тэрмінасістэмы адсутнічаюць. Да варыянтаў з афіксальнымі адрозненнямі можна аднесці наступныя тэрмінаадзінкі: *буксіроўка* – *буксіраванне* 'транспартаванне самаходным транспартным сродкам самаходнага ў даны момант транспартнага сродку, які знаходзіцца на сваіх калёсах'; *рэгуліроўка* – *рэгуляванне* 'усталяванне патрабаваных параметраў або правільнае становішча частак механізма'; *змазка* – *змазванне* 'дзеянне або перадача змазкавага матэрыялу

да паверхні трэння'. Існуе думка, што ў навукова-тэхнічных тэкстах тэрміны-назоўнікі на -ні і -к-а выступаюць як граматычныя дублеты, паколькі яны суадносяцца з адным і тым жа паняццем, што функцыянуе ў адным тэрмінаполі, і адрозніваюцца адзін ад аднаго формай, сінтаксічнымі адносінамі паміж тэрмінаэлементамі або тым і другім разам [5, с.79].

Сярод тэрмінаў распаўсюджана сінтаксічная варыянтнасць. З'яўленне і выкарыстанне для абазначэння аднаго і таго ж спецыяльнага паняцця побач з поўным тэрмінам яго кароткага варыянта прыводзіць да развіцця асобага, характэрнага толькі для тэрмінасістэмы тыпу ўзаемаадносін паміж найменнямі. У вызначэнні статуса гэтай з'явы згода паміж вучонымі яшчэ не дасягнута: адны лічаць поўную і кароткую назвы спецыяльнай адзінкі сінтаксічнымі варыянтамі тэрміна (гэтай думкі прытрымліваемся і мы), іншыя разглядаюць яе ў рамках сінаніміі. Аналіз тэрмінасістэмы паказаў, што самая шматлікая разнавіднасць варыянтных пар тыпу поўны тэрмін – кароткі тэрмін характарызуецца тым, што кароткі тэрмін узнікае ў выніку эліпсісу. Гэта праяўляецца звычайна ў пропуску пэўнага элемента, які выражае атрыбутыўную прымету, што прыводзіць да замены відавочна тэрміна родавым: *легкавы аўтамабіль, грузавы аўтамабіль – аўтамабіль; прычэп-ропуск – ропуск; аўтамабіль-самазвал – самазвал*.

У працэсе даследавання выяўлены пары варыянтных адзінак, у якіх суадносяцца розныя састаўныя тэрміны, г.зн. абодва члены пары прадстаўлены састаўнымі тэрмінамі: *перадкамерны дызель – дызель з перадкамерай, вадзяная рубашка – рубашка ахалоджвання*. Адзначаны варыянтныя пары, у якіх састаўны тэрмін суадносіцца з аднаслоўным, атрыманым у выніку працэсу універбацыі: *сатэлітная шасцярня – сатэліт, махавое кола – махавік*. Сустрэкаюцца найменні, калі кароткі тэрмін утвораны ад поўнага шляхам частковай або ініцыяльнай абрэвіяцыі: *аўтамабільны транспарт – аўта транспарт, аўтамабільнае прадпрыемства – аўта прадпрыемства; гідратрансфарматар – ГДТ, гідрамеханічная каробка перадач – ГПМ*.

Як бачым, найменні, што поўнасцю супадаюць па значэнні і ўжыванні, суадносяцца з адным і тым жа паняццем і аб'ектам, шырока прадстаўлены ў тэхнічнай тэрміналогіі. Існаванне дублетных і варыянтных пар сведчыць аб тым, што спецыяльныя назвы ў данай тэрмінасістэме не маюць сэнсавых адценняў значэння. Іх наяўнасць гаворыць аб сістэмнай арганізацыі данай тэрмінагрупы.

У лексічнай сістэме мовы многія найменні звязаны паміж сабой не толькі сінанімічнымі, але і антанімічнымі адносінамі. Антонімамі можна назваць словы, якія "супрацьпастаўляюцца па самай агульнай і істотнай для іх значэння семантычнай прыкмеце і знаходзяцца на палярных пунктах адпаведнай лексіка-семантычнай парадыхмы" [21, с. 202].

Як і семантычнае палабенства, семантычнае супрацьпастаўленне выступае універсальным сродкам сістэмнай арганізацыі тэхнічнай тэрміналогіі. У данай тэрмінасістэме рэалізуюцца тры тыпы антанімічных адносін – лексічны, словаўтваральны, лексіка-словаўтваральны.

Лексічны тып антаніміі, у якім супрацьлегласць значэнняў выражаецца рознымі каранямі, прадстаўлены наступнымі адзінкамі: *награвальнік* 'прыбор, апарат для награвання патоку вадкасці або газу' – *ахалоджвальнік* 'прыбор, апарат для ахалоджвання патоку вадкасці або газу'; *паскарэнне* 'фізічная велічыня, якая характарызуе змяненне хуткасці і роўная адносінам змен хуткасці да прамежку часу, на працягу якога гэтыя змены адбыліся' – *запавольванне* 'памяншэнне хуткасці'; *паскаральнік* 'механізм для паскарэння якога-н. працэсу, руху' – *запавольнік* 'механізм дапаможнай тармазной сістэмы, які ажыццяўляе тармажэнне транспартнага сродку'.

Да словаўтваральных антонімаў адносяцца аднакаранёвыя тэрміны, у якіх процілегласць значэнняў выражана словаўтваральнымі сродкамі: *баланс* 'роўнасць якіх-н. супрацьдзейных параметраў' – *дысбаланс* 'неўраўнаважанасць дэталей адносна іх восі вярчэння'; *зборка* 'злучэнне частак механізмаў, канструкцый і пад. для атрымання гатовага вырабу' – *разборка* 'раздзяленне вырабу на састаўныя часткі, дэталі, без парушэння іх цэласнасці'; *упуск* 'такт рабочага цыкла рухавіка, які адпавядае запаўненню цыліндра гарачай сумессю або паветрам' – *выпуск* 'такт рабочага цыкла рухавіка, які адпавядае выпуску адпрацаваных газаў з цыліндра'; *кампрэсар* 'насос, звычайна поршневы, які нагнае паветра пад ціскам' – *дэкампрэсар* 'прыстасаванне ў выглядзе клапана, якое злучае рабочую поласць цыліндра з атмасферай для аблягчэння праварочвання вала рухавіка пры яго пуску'; *мантаж* 'устаноўка і замацаванне

вузла, агрэгата, абсталявання на прызначанае для іх месца' – *дэмантаж* 'зняцце вырабу або яго часткі з месца ўстаноўкі'.

Лексіка-словаўтваральнымі антонімамі з'яўляюцца тэрміны-кампазіты, у якіх адны ўтваральныя асновы – тоесныя, другія – супрацьлеглыя: *цеплаўстойлівасць* 'уласцівасць дэталей супраціўляцца павышаным тэмпературам і захоўваць эксплуатацыйныя характарыстыкі ва ўмовах механічнага і хімічнага ўздзеяння пры павышаных тэмпературах' -- *халадаўстойлівасць* 'уласцівасць дэталей супраціўляцца нізкім тэмпературам і захоўваць эксплуатацыйныя характарыстыкі ва ўмовах механічнага і хімічнага ўздзеяння пры нізкіх тэмпературах'.

Сярод састаўных тэрмінаў-антонімаў мы вылучаем тры групы: 1) найменні з рознакаранёвымі кампанентамі, дзе супрацьлегласць выражаецца лексічнымі асновамі відавых кампанентаў састаўных тэрмінаў: *аўтобус асабліва вялікага класа* 'аўтобус, звычайна сучленены, з габарытнай даўжынёй ад 16,5 да 24 м.' – *аўтобус асабліва малога класа* 'аўтобус з габарытнай даўжынёй 5,0 м. і менш'; *грузавы аўтамабіль вялікага класа* 'грузавы аўтамабіль грузавымальнасцю ад 5 да 15 т.' – *грузавы аўтамабіль малога класа* 'грузавы аўтамабіль грузавымальнасцю ад 0,5 да 2 т.'; 2) тэрміны, супрацьлегласць у якіх выражаецца першымі часткамі складаных відавых кампанентаў: *шматступеньчаты гідратрансфарматар* 'гідратрансфарматар са шматступеньчатым турбінным колам' – *аднаступеньчаты гідратрансфарматар* 'гідратрансфарматар з аднаступеньчатым турбінным колам'; *верхняклапанны рухавік* 'поршневы рухавік з клапанамі, размешчанымі над цыліндрам' – *ніжняклапанны рухавік* 'поршневы рухавік з клапанамі, размешчанымі збоку ад цыліндраў'; 3) адзінкі з аднакаранёвымі кампанентамі, антанімічнасць якіх перадаецца з дапамогай супрацьлеглых па сэнсе словаўтваральных афіксаў у складзе відавых элементаў: *ўпускны клапан* 'клапан механізма газаразмеркавання поршневага рухавіка, прызначаны для ўпуску гаручай сумесі або паветра ў камеру згарання' – *выпускны клапан* 'клапан механізма газаразмеркавання поршневага рухавіка, прызначаны для выпуску адпрацаваных газаў з камеры згарання'; *аўтаматычная каробка перадач* 'каробка перадач, у якой пераключэнне перадач і выбар моманту пераключэння адбываецца аўтаматычна без удзелу вадзіцеля' – *неаўтаматычная каробка перадач* 'каробка перадач, змяненне перадатачнага ліку ў якой ажыццяўляецца ўручную'.

Па семантичных прыметах выдзяляюцца тры тыпы антонімаў: 1) антонімы, якія выражаюць якасную супрацьлегласць (*кароткаходны рухавік* – *даўгаходны рухавік*, *бедная сумесь* – *багатая сумесь*); 2) антонімы, якія выражаюць контрадыкторную супрацьлегласць (або дапаўняльнасць), напрыклад: *мокая гільза* – *сухая гільза*; антонімы, якія выражаюць вектарную супрацьлегласць (або супрацьлегласць рознакіраваных дзеянняў, рухаў) [22, с. 246], напрыклад: *ўпускны клапан* – *выпускны клапан*.

Вышэй адзначаныя лексіка-семантичныя працэсы ў тэхнічнай тэрміналогіі парушаюць уяўленні некаторых лінгвістаў аб тэрміне як ізаляванай моўнай адзінцы, элеменце прыватнай сістэмы са спецыфічнымі ўнутрымоўнымі асаблівасцямі. Існаванне ў тэрміналексіцы мнагазначнасці і аманіміі, дублетнасці і варыянтнасці, а таксама антаніміі дазваляе разглядаць тэрміналогію як функцыянальную падсістэму агульналітаратурнай мовы і сведчыць аб яе сістэмнасці ў парадыгматычным плане.

Abstract. The paper studies lexical-semantic processes (polysemy, homonymy, variance and antonymy) in technical terminology.

Літаратура

1. В. П. Даниленко, *Русская терминология: Опыт лингвистического описания*, Москва, Наука, 1977.
2. А. А. Реформатский, *Что такое термин и терминология*, Вопросы терминологии. Материалы Всесоюзного терминологического совещания, Москва, АН СССР, 1961, 46–54.
3. Н. А. Баскаков, *Современное состояние терминологии в языках народов СССР*, Вопросы терминологии. Материалы Всесоюзного терминологического совещания, Москва, АН СССР, 1961, 55–70.

4. Н. А. Натансон, *Требования, предъявляемые к научным и техническим терминам*, Научно-техническая информация, № 1 (1966), 23–26.
5. И. С. Квитко, *Термин в научном документе*, Львов, Вища школа, 1976.
6. Н. З. Котелова, *К вопросу о специфике термина*, Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. Материалы совещания, проведенного Академией наук СССР в Ленинграде 30 мая–2 июня 1967 г., Москва, Наука, 1970, 122–126.
7. Т. Г. Мишина, *Особенности функционирования многозначных автомобильных терминов в технической литературе*, Термины в научной и учебной литературе. Межвузовский сборник, Горький, Изд-во ГГУ им. Н. И. Лобачевского, 1988, 63–72.
8. Н. М. Шанский, *Лексикология современного русского языка. Пособие для студентов педагогических институтов*, Изд. 2-е, испр., Москва, Просвещение, 1972.
9. А. В. Суперанская, *Терминология и номенклатура*, Проблематика определений терминов в словарях разных типов, Ленинград, Наука, 1976, 73–83.
10. *Лексікалогія сучасная беларуская літаратурнай мовы*, Пад рэд. А. Я. Баханькова, Мінск, Навука і тэхніка, 1994.
11. О. С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва, Советская энциклопедия, 1962.
12. Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин, *Лингвистические основы учения о терминах: Учебное пособие для филологических специальностей вузов*, Москва, Высшая школа, 1987.
13. А. В. Косов, *Некоторые различия системной организации терминологии по сравнению с организацией общей лексики*, Термин и слово. Межвузовский сборник, Горький, Изд-во ГГУ им. Н. И. Лобачевского, 1980, 13–22.
14. И. А. Бажина, *Заимствования как средства обогащения синонимии*, Труды Киргизского университета: Филологические науки, Фрунзе, Вып. 18 (1974), 49–68.
15. В. П. Красней, *Пошукі прынцыпаў і шляхоў распрацоўкі беларускай нацыянальнай тэрміналогіі на пачатку ХХ ст.*, Тэрміналагічны бюлетэнь, Мінск, Вып. 1 (1997), 8–15.
16. В. Н. Молодец, *Некоторые проблемы терминологической синонимии*, Термин и слово (Предметная отнесенность и функционирование терминнов). Межвузовский сборник, Горький, Изд-во ГГУ им. Н. И. Лобачевского, 1983, 11–21.
17. Л. Н. Русинова, *Краткий вариант термина в кибернетической интерпретации (на материале юридической терминологии)*, Термины и их функционирование: Межвузовский тематический сборник научных трудов, Горький, Изд-во ГГУ им. Н. И. Лобачевского, 1987, 12–19.
18. Б. М. Лейчик, *Термины – синонимы, дублиеты, эквиваленты, варианты*, Актуальные проблемы лексикографии и словообразования, Тезисы докладов, Новосибирск, Новосибирский государственный университет, Вып 2 (1973), 103–106.
19. І. Р. Шкраба, *Мовазнаўчыя тэрміны ў аспекце сінанімічных варыянтных адносін*, Веснік БДУ, Серыя 4, № 1 (1977), 25–27.
20. Е. Н. Толикина, *Некоторые лингвистические проблемы изучения термина*, Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. Материалы совещания, проведенного Академией наук СССР в Ленинграде 30 мая – 2 июня 1967 г., Москва, Наука, 1970, 53–67; Е. Н. Толикина, *Термин в терминосистеме*, Актуальные проблемы лексикологии, Тезисы докладов третьей лингвистической конференции 3–7 мая 1971 г., Новосибирск, Новосибирский государственный университет, 1971, 9–12; Е. Н. Толикина, *Термин в толковом словаре (к проблеме определения)*, Проблематика определений терминов в словарях разных типов, Ленинград, Наука, 1976, 45–57.
21. Д. Н. Шмелев, *Современный русский язык. Лексика: Учебное пособие для студентов педагогических институтов по специальности “Русский язык и литература”*, Москва, Просвещение, 1977.
22. Л. А. Новиков, *Семантика русского языка*, Москва, Высшая школа, 1982.